Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (2): 695-711

Din Antropolojisinde Ontolojiye Dönüş: Avrupa Merkezli Miras ile Yüzleşme

Ontological Turn in Anthropology of Religion: Confrontation with European Legacy

Hesna Serra Aksel
Dr. Öğretim Üyesi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Hitit University Faculty of Theology, Department of History of Religions
Çorum/Turkey
hesnaserraaksel@hitit.edu.tr orcid.org/0000-0003-4584-4154

Article Information / Makale Bilgisi
Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Geliş Tarihi: 28 August /Ağustos 2021
Accepted / Kabul Tarihi: 12 December / Aralık 2021
Published / Yayın Tarihi: 15 December/ Aralık 2021
Pub Date Season / Yayın Sezonu: December/ Aralık
Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa**: 695-711
Cite as / Atıf: Aksel, Hesna Serra. "Din Antropolojisinde Ontolojiye Dönüş: Avrupa Merkezli Miras ile Yüzleşme [*Ontological Turn in Anthropology of Religion: Confrontation with European Legacy*]". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal 25/2 (Aralık 2021): 695-711.
https://doi.org/10.18505/cuid.988231
Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid

Ontological Turn in Anthropology of Religion: Confrontation with European Legacy

Abstract: Criticism of post-modernizm and post-colonializm caused to question the mission of anthropology in terms of understanding different societies. Materialist, secular and anthropocentric anthropological approaches based on enlightenment and modern assumptions have faced criticism by many disciplines from philosophy and critical theory to science and quantum theory. Anthropology of religion which is a branch of cultural anthropology is also effected by changes within the broader field of anthropology. The aim of this project is to shed light on the potential of the critical approach, which emerged in anthropology of religion recently and underlined the ontology, to understand religious experiences and practices of different societies. This approach is called *ontological turn*. In this article, first I point out the historical process in anthropology which led to the turn to ontology. Social structuralism and representationalism which played an important role for the formation of anthropology impacted significantly the ways in which anthropology understands nature and human being. According to these assumptions commonly used in anthropology, while human beings try to understand universal and static natural law principles, they create representations about nature. But, for there is only one nature, there must be only one true representation. This attempt to understand nature through representations created the base for the concepts of *belief, knowledge, and mind* of Edward Tylor who was the pioneer of cultural anthropology. While the mind refers to rational capacity of human being, belief is an area of irrational representations that human beings pragmatically need. Religious assumptions and practices are listed under *incorrect* representations. The concept of belief has been frequently used after Tylor as well to understand societies which are located outside of modernity. What ontological turn aims with criticism of conceptual framework is to prevent the domination of Western based reality. Therefore, one of the most emphasized arguments is the multiplicity of reality. This approach of ontological turn is called as taking everything serious. New definitions which are made in a way including the experiences of ethnographic objects mean taking them serious. Acceptance of the concepts by anthropologist in the ethnographic field means acceptance of difference in reality. The act of definition and conceptualizing is the act of creating different realities. In many ethnographic researches, ethnographers choses their concepts before entering to the field. This means that trying to fit differences within existing concepts and confirming the existing thoughts from different perspectives. Understanding ethnographic materials with its own terms or analyzing, explaining or interpreting ethnographic phenomenon by eliminating presumptions was always a concern for anthropology. These questions are asked so commonly that they can be seen as banal questions. The difference of ontological turn is not to ask these questions, but to ask ontological questions as an epistemological approach. The base of this ontological approach is the thought that what forms anthropologists' perspective are not social or cultural but ontological assumptions. Thus, the question to be asked is how anthropologists' assumptions about what the world is can be eliminated. To sum up, the idea of taking everything serious in ontological turn aims to eliminate the hierarchy between the subject and object of ethnography. Instead of seeing ethnography as an object of anthropology through modern categories, ontological turn suggests seeing ethnography as a real source to create new concepts and analytical tools.

Keywords: History of Religions, Anthropology, Anthropology of Religion, Ontological Turn, Representationalism.

Din Antropolojisinde Ontolojiye Dönüş: Avrupa Merkezli Miras ile Yüzleşme

Öz: Postmodernizm ve sömürgecilik sonrası eleştiriler antropolojinin farklı toplumları anlama misyonunun sorgulanmasına neden olmuştur. Aydınlanmacı modernist kabuller üzerinde temellenen materyalist, seküler ve antroposentrik antropoloji yaklaşımları felsefe ve

eleştirel teoriden, bilim ve kuantum fiziğine kadar pek çok disiplin tarafından ciddi eleştirilere maruz bırakılmaktadır. Kültürel antropolojinin içinde yer alan din antropolojisi de daha geniş alanda antropoloji içinde yaşanan gelişmelerden birinci dereceden etkilenmektedir. Bu çalışmanın amacı, din antropolojisinde son dönemde ortaya çıkan ve ontoloji vurgusu yapan eleştirel yaklaşımın, farklı toplumların dinî deneyim ve uygulamalarını anlayabilmek için sunduğu potansiyeli ortaya koymaktır. Bu yaklaşım isimlendirilirken, *ontoloji* kavramı İngilizce'de *turn* (dönüş) kelimesi ile birleştirilerek *ontological turn* (ontolojiye dönüş) ifadesi kullanılmaktadır. Çalışmamızda ilk olarak, antropolojinin kuruluşundan bu yana geçirdiği değişimler ele alınarak, ontolojiye dönüşün üzerine oturduğu temel ortaya konulmaktadır. Antropoloji disiplinin şekillenmesinde önemli rol oynayan sosyal yapısalcılık ve Representationalizm'in kabulleri, doğayı ve insanı anlama çabalarını da büyük ölçüde şekillendirmiştir. Antropolojide yaygın kullanıma sahip bu kabullere göre, insan evrensel ve sabit doğa kanunlarına bağlı olan dünyanın işleyişini anlamaya çalışırken, zihninde doğada var olanlar hakkında temsiller oluşturmaktadır. Fakat sadece bir tane doğa olduğuna göre, onun doğru anlaşılmasını ve yansıtılmasını sağlayan temsili de bir tane olmalıdır. Representationalist yaklaşımın, dünyayı temsiller üzerinden anlama çabası kültürel antropolojinin öncülerinden olan Edward Tylor'un *inanç, bilgi ve zihin* gibi kavramlarının arka planını oluşturmaktadır. Zihin insanın rasyonel kapasitesini ifade ederken inanç (belief) insanın pragmatik olarak ihtiyaç duyduğu, fakat temsil ettiğini iddia ettiği gerçekliklerden tamamen bağımsız temsillerin oluşturduğu bir alandır. Dinî kabuller ve pratikler *inanç* başlığı altında toplanarak, doğanın rasyonel ve bilimsel olmayan, dolayısıyla yanlış temsilleri olarak sınıflandırılmış olmaktadır. İnanç kavramı Tylor sonrasında da modernitenin dışında kalan toplulukları ve dinî uygulamaları anlamak için din antropolojisinde sıkça başvurulan bir kavram olmuştur. Ontolojiye dönüşün, kavramsal çerçeveye getirdiği eleştirilerle amaçladığı şey Batı merkezli tek bir realite algısının diğer kültürleri hâkimiyeti altına almasını engellemektir. Dolayısıyla en çok vurgu yapılan şeylerden birisi realitenin birden fazla olabileceğidir. Ontolojiye dönüşün bu yaklaşımı her şeyi olduğu gibi ciddiye alma şeklinde ifade edilmiştir. Muhatapların deneyimlerini ve kullanımlarını da içine alacak şekilde yapılan yeni tanımlamalar muhatapları ciddiye almak anlamına gelmektedir. Antropoloğun, muhatapların dünyayı anlarken kullandığı kavramların farklılığını kabul etmesi onların realitelerinin bizimkinden farklı olduğunu kabul etmesidir. Bu anlamda, tanımlama ve kavram oluşturma eylemi aslında farklı realiteler oluşturmaktır. Etnografik araştırmaların çoğunda, araştırmacı alana girmeden önce kullanacağı kavramları belirlemiş olmakta ve bu kalıplar zihninde iken alana girmektedir. Bu da alan araştırmasında karşılaşılan farklılıkların var olan kavramların içine sığdırılmaya çalışılması ve var olan düşüncelerin farklı açılardan onaylanması anlamına gelmektedir. Etnografik materyalin kendi kavramları ile anlaşılması veya etnografik fenomenlerin analiz edilmesi, açıklanması veya yorumlanmasını sınırlayan ön kabullerin bertaraf edilmesi gibi konular her zaman antropolojinin gündeminde olmuştur. Hatta bu sorular o kadar yaygın olarak sorulur ki sıradan sorular olarak görülebilmektedir. Dolayısıyla ontolojiye dönüşün farkı bu soruları sorması değil, bu sorulara yaklaşırken epistemolojik problemleri çözmek için ontolojik sorular sormasıdır. Bu anlayışın benimsenmesindeki sebep antropoloğun bakış açısını şekillendiren şeyin sosyal veya kültürel etkiler değil ontolojiye dair kabullerinin olduğu düşüncesidir. Dolayısıyla sorulması gereken soru da bir antropoloğun dünyanın ne olduğu konusundaki kabullerini nasıl bertaraf edebileceği hakkında olmalıdır. Sonuç olarak, ontolojiye dönüşün her şeyi olduğu gibi ciddiye alma fikri, etnografinin konusu olanlar ile etnografik verileri analiz edenler arasındaki hiyerarşiyi ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Modern kategoriler aracılığı ile etnografiyi antropolojik analizlerin objesi olarak görmek yerine, yeni kavram ve analiz teknikleri oluşturmak için gerçek kaynak olarak görmeyi önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Antropoloji, Din Antropolojisi, Ontolojiye Dönüş, Represetasyonalizm.

Giriş

Antropoloji, son elli yıldır sömürgecilik tarihi ile olan ilişkileri ile yüzleşmeye çalışmakta ve Batı dışında kalan toplulukları anlama misyonunu yeniden gözden geçirmektedir. Bu süreçte modernist kabuller üzerinde temellenen materyalist, seküler ve antroposentrik antropoloji yaklaşımları felsefe ve eleştirel teoriden, bilim ve kuantum fiziğine kadar pek çok disiplin tarafından ciddi eleştirilere maruz bırakılmaktadır. Sosyo-kültürel antropolojinin alt dallarından olan din antropolojisi de daha geniş alanda antropoloji içinde yaşanan gelişmelerden birinci dereceden etkilenmektedir. Bu eleştirilerin ışığında, insanların ve toplumların dinî deneyimlerini, Avrupa ve Amerika merkezli kategorilerin hegemonyasından kurtarıp, kendi gerçekliklerine daha uygun şekilde yansıtabilmek için alternatif etnografi ve tarih yazımı metotlarına ihtiyaç duyulmaktadır.[1]

Son 15 yılda sosyo-kültürel antropoloji içinde, Gilles Deleuze (öl. 1995), Bruno Latour, Philippe Descola ve Eduardo Viveiros de Castro gibi teorisyenler farklı ve ölçülemez dünyalar fikrine olumlu yaklaşımları artırmış ve radikal ötekilik (radical alterity) fikrini canlandırmıştır. Bu bakış açısına göre, insanlar, perspektifler, fikirler ve varlıklar sadece kültürel veya sosyolojik olarak birbirinden farklılaşmış diye düşünülemez; onlar birbirinden ontolojik olarak farklılaşmışlardır. Ontolojiye yapılan bu vurgu, farklı ama gerçek, keşfedilmeyi bekleyen dünyaların varlığını tartışmakta, bu çoklu varlığı anlamayı antropolojinin hedefi olarak öncelemektedir.[2]

Önerilen değişimin radikalliğini ifade etmek için, *ontoloji* kavramı İngilizce'de *turn* (dönüş) kelimesi ile birlikte kullanılmakta (linguistic, cultural ve affective turn'de de olduğu gibi) ve bu yaklaşım ontological turn (ontolojiye dönüş) şeklinde isimlendirilmektedir. İlk defa ontoloji kavramını kullanan Viveiros de Castro, Amazonlarda yaşayan Amerikan yerlileri ile çalışırken, onların ontolojilerinin Batılı topluluklardan farklı olduğunu ve kendi ontolojik tanımlarını yapmaya hakları olduğunu vurgulamıştır.[3] Antropolojideki ontolojiye dönüş için ilk direkt argüman ise *Thinking through Things*' de Amiria Henare, Martin Holbraad ve Sari Wastell tarafından yapılmıştır.[4]

Antropologlar uzunca bir süre toplumların pratiklerini ve deneyimlerini anlamak için belirli kavramlara dayanmışlardır. Görünürde bir isim altında toplanan bu deneyimler ve uygulamalar etnografik ve etnolojik metinlere bir bütünlük sağlamaktaydı.[5] Örneğin, mana ve tabu gibi kavramlar evrensel deneyimler varsayacak şekilde şekillendiriliyordu ancak bu bütünlüğü etnografik araştırmalarda bulmak mümkün olmamaktaydı. Dahası, analiz için kullanılan kavramlar ve paradigmalar Avrupa merkezli olduğundan Avrupa dışında kalan toplulukların deneyimleri ancak modernitenin kalıplarına uydurularak anlaşılabilmekteydi. Örneğin, 1855'de Bengal ve Bihar'ın kabilesi olan Santal, sömürgeci İngiliz güçlerine karşı isyan ettiğinde, tanrıları Thakur adına hareket ettiğine inanmaktaydı. Fakat bu olayın tarihi, Avrupa'nın kodları ve protokolleri ile yazıldığında Thakur'un isyandaki merkezi rolü ortadan kaldırılmıştır. Tarih ve antropoloji disiplinin sınırları içinde bu isyanı anlatırken yapılabilecek en iyi şey insanların dinî inançlarını merkeze alarak özneliği tanrı Thakur'a değil insanlara vermek olmuştur. Bu da olayın Santal insanları tarafından nasıl algılandığını göz ardı ederek,

---

1 Ülkemizde ilahiyat alanında din antropolojisi üzerine yapılmış en çok bilinen çalışma Prof. Dr. Ali Coşkun tarafından editörlüğü yapılan Din Antropolojisi isimli eserdir. Bk. Ali Coşkun, Din Antropolojisi, İstanbul: Kesit Yayınları, 2014.

2 Henrik Erdman Vigh and David Brehm Sausdal, "From essence back to existence: Anthropology beyond the ontological turn", *Anthropological Theory* 14/1 (2014), 50.

3 Eduardo Viveiros de Castro, "Zeno's wake: of lies, beliefs, paradoxes and other truths", *Common Knowledge* 17 (2011), 128–145.

4 Amiria Henare, Martin Holbraad and Sari Wastell, *Thinking through Things: Theorizing Artefacts Ethnographically* (New York: Routledge, 2007).

5 Andrew Brandel and Swayam Bagaria, "Plotting the field: Fragments and narrative in Malinowski's stories of the baloma", *Anthropological Theory* 20/1 (2019), 30.

tanrılarını kültürün bir ögesi veya bilimsel olmayan bir inancın söylemine indirgemek anlamına geldiğinden, Santal insanlarının deneyimleri Avrupalı terimlerle açıklanarak modernize edilmiş olmaktadır.[6] Diğer bir ifade ile antropologlar uzun soluklu alan araştırmaları yaparak topladıkları etnografik materyalleri analiz ederken kendi kategorilerini muhataplarının üzerine empoze etmektedirler.[7]

Antropolojinin farklı kültürleri aslına uygun şekilde yansıtabilmesine engel teşkil edecek bu teorik ve metodolojik problemler, Postkolonyal teori, postmodernizm ve feminizm tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Antropoloji içinde giderek daha fazla ilgi gören ontolojiye dönüş düşüncesi de bu eleştirel mirası devralmıştır ve bunu etnografik olarak oluşturulan kavramlara ve teorilere uygulamayı amaçlamaktadır. Ontolojiye dönüş bu eleştirel mirasın üzerinde yükselmiştir ancak postmodern dönemin eleştiri odaklı atmosferinin oluşturduğu belirsizlik hissinden farklı olarak, var olanın eleştirisinin yanında yeni kavram ve metotlar sunmayı öne çıkarmaktadır.[8] Dahası ontolojiye dönüş, eleştirel düşüncenin kendi kavramsal çerçevesini de birden fazla realite düşüncesini ifade edebilecek bir metodolojiye izin verecek şekilde eleştiriye tabi tutması gerektiğini savunmakta ve bu yönü ile eleştirel geleneklerden ayrılmaktadır. Ancak bu ontolojiye dönüşün, sınırları net şekilde belirlenmiş bir teorisinin veya metodolojisinin var olduğu anlamına gelmemektedir. Ontolojiye ilgi duyan pek çok antropolog konuya farklı açılardan yaklaşarak ontolojiye dönüşün nasıl olması gerektiği sorusuna cevap aramaya devam etmektedir.

Bu eleştirel yaklaşımın isimlendirilmesinde ontoloji kavramının tercih edilmesindeki amaç, felsefi metinler oluşturmak değil normatif olarak kabul gören teorileri ve kavramları etnografik paradokslara maruz bırakarak yeniden gözden geçirilmelerini sağlamaktır. Örneğin, antropolojinin temel kategorilerini oluşturan *sosyal* veya *insan* gibi kavramların dahi, modernizmin kendisine has ontolojik kabulleri çerçevesinde şekillenmiş olduklarından, yeniden gözden geçirilmeleri gerektiği tartışılmaktadır. Dolayısıyla, isimlendirmenin oluşturduğu ilk çağrışımın aksine, ontolojiye dönüş, gerçeğin ne olduğu, doğanın aslı veya benzer metafizik konularda sorular sormamaktadır. Amaç, epistemolojik sorunları çözmeye yönelik ontolojik sorular soran metodolojik bir yaklaşım ortaya koymaktır çünkü antropolojide epistemolojinin ontoloji hakkında olması gerektiği düşünülmektedir.[9] Kavramsal çerçevede amaçladıkları radikal değişikliklerin, etnografik araştırmalarda karşılaşılan her şeyin olduğu gibi ciddiye alınması anlamına geldiğini savundukları için "taking things seriously" (şeyleri ciddiye alma) ibaresi akımın meşhur ifade şekillerinden birisi olmuştur.[10] Her şeyi olduğu gibi ciddiye alma fikri, etnografinin konusu olanlar ile etnografik verileri analiz edenler arasındaki hiyerarşiyi ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Modern kategoriler aracılığı ile etnografiyi antropolojik analizlerin objesi olarak görmek yerine, yeni kavram ve analiz teknikleri oluşturmak için gerçek kaynak olarak değerlendirmeyi önermektedir.

Bu çalışmanın amacı din antropolojisinde ontolojiye dönüşün, farklı toplumların dinî deneyim ve uygulamalarını modernist ve sömürgeci zihniyetin tek tipleştirici ve indirgemeci yaklaşımlarına düşmeden anlayabilmek için sunduğu potansiyeli ortaya koymaktır. İlk olarak, antropolojinin Edward Tylor (öl. 1917)'dan bu yana geçirdiği değişim süreçleri özetlenerek ontolojiye dönüşün üzerinde şekillendiği temel ortaya konulmuştur. Ardından ontolojiye dönüşü savunanların, özellikle Viveiros de Castro ve Martin Holbraad gibi öncülerin, yaygın bir şekilde kabul görmüş antropolojik kabullere getirdiği en önemli eleştirilere değinilerek ontolojiye dönüşün oluşturmayı amaçladığı değişim irdelenmiştir. Son olarak da daha geniş

6 Greg Anderson, "Retrieving the Lost Worlds of the Past", *The American Historical Review* 120/3 (2015), 788.

7 Casper Bruun Jensen, "New ontologies? Reflections on some recent 'turns' in STS, anthropology and philosophy", *Social Anthropology* 25/4 (2017), 528.

8 Martin Holbraad and Morten Axel Pedersen, *The Ontological Turn: Anthropological Exposition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 285-288.

9 Holbraad and Pedersen, *The Ontological Turn: Anthropological Exposition*, 4.

10 Moretn Axel Pedersen, "Anthropological Epochés: Phenomenology and the Ontological Turn", *Philosophy of the Social Sciences* 50/6 (2020), 636.

çerçevede sosyo-kültürel antropolojide ilgi gören ontolojiye dönüşün din antropolojisi için doğuracağı sonuçların daha iyi anlaşılabilmesi için Şamanizm örneğinin Viveiros de Castro'nun çalışmaları ışığında nasıl değerlendirilebildiği ele alınmıştır.

Netice itibariyle, ontolojiye dönüş, henüz yeterli teorik ve metodolojik olgunluğa ulaşamamış olmakla beraber, toplumlar arası ve dinler arası farklılıkları anlamaya dair yapılacak çalışmaları Avrupa-Amerika ekseninden kurtarma noktasında önemli katkılarda bulunabilecek bir düşünme şeklidir denilebilir. Toplumların ve dinlerin farklılıklarını ontolojik seviyede düşünüp kabul etmek, bu yaklaşımın diğer eleştirel düşünme şekillerinden ayrıldığı en önemli noktadır. Hem etnografik olarak temellendirilen hem teorik olarak dinamik ve disiplinlerarası potansiyele sahip olan ontolojiye dönüş fikri antropologlar tarafından önemli ölçüde kabul görmüştür. Ontoloji, antropoloji içinde düşünceler ve kavramlardan, eşyalar ve toplumlara kadar her şeyi anlamak için kullanılan en popüler kavram haline gelmiştir.[11]

1. Ontolojiye Dönüşü Hazırlayan Tarihsel Süreç

17. yüzyıldan itibaren bilimde ortaya çıkan gelişmeler insanın kendisini nasıl anlaması gerektiğine dair sorulara verilen cevaplarda radikal değişikliklere neden olmuştur. Fizik, biyoloji ve mekanik gibi alanlarda yaşanan gelişmelerin ışığında insanın da bilimsel ölçütlerle değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusu gündeme gelmiştir. Immanuel Kant (öl. 1804) beşeri bilimlerin teleolojik bir karaktere sahip olduğu için bilimde kullanılanlardan farklı değerlendirme formlarına ihtiyacı olduğunu savunmaktaydı. İnsan gözlem yaparken, hatta kendi düşüncelerini değerlendirirken temsiller (representations) üretme kapasitesi ile diğer varlıklardan ayrılmaktaydı. Kant bu vurgusuyla insanın dünyayı bilmesi ve temsiller oluşturması hakkındaki sorulara dikkat çekmiştir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli nitelik olarak temsiller beşeri bilimlerin, özelde antropolojinin, ana tartışma konuları arasına girmiştir.

Modernitenin en önemli bilimsel paradigmaları olan deneysellik ve rasyonellik ile ilişki içinde gelişen sosyal yapısalcılıkta, doğayı veya insanı anlama çabalarında temsiller önemli bir yer edinmiştir. Buna göre insan, evrensel ve sabit doğa kanunlarına bağlı olan dünyanın işleyişini anlamaya çalışırken, zihninde doğada var olanlar hakkında temsiller oluşturmaktadır. Dinî deneyimler anlaşılırken de belirli objeler, mekanlar ve uygulamalar temsil ettikleri üzerinden ele alınmaktadır.[12] Fakat insanların veya toplumların oluşturduğu temsillerin birbirinden farklı olması açıklanması gereken bir durumdur. Sadece bir tane doğa olduğuna göre, onun doğru anlaşılmasını ve yansıtılmasını sağlayan temsili de bir tane olmalıdır.[13] Diğer bir ifade ile oluşturulan temsiller doğanın kanunları ile ya eşleşebilmekte ya da doğayı yanlış temsil etmektedir. Doğru temsiller oluşturma kapasitesi ayrıcalıklı olarak Aydınlanmacı bilimsel çalışmalara verildiğinden Batı'nın dışında kalan toplumların oluşturduğu temsiller doğanın yanlış anlaşılması ve gerçeklerin çarpıtılması olarak görülmüştür. Buna göre, din de insanların doğa olaylarını ve kendi ihtiyaçlarını yanlış temsiller üzerinden anlamaya çalışması ile ortaya çıkmıştır.

Representasyonalist (temsilci/simgeci) yaklaşımın dünyayı temsiller üzerinden anlama çabası, kültürel antropolojinin öncülerinden Tylor'un *inanç, bilgi ve zihin* gibi kavramlarının da arka planını oluşturmaktadır. Zihin bilimsel düşünmenin objesi olan fikirlerin muhafaza edildiği, temsillerin üretildiği ve tüketildiği yerdir; insanın rasyonel kapasitesini ifade

---

11 Vigh and Sausdal, "From essence back to existence: Anthropology beyond the ontological turn", 50.

12 Kutsal mekanların sembolik yönleri ile insanın psikolojik yapısını nasıl şekillendirdiğine dair "Emotional Attachment to Sacred Spaces: A Contribution to a Neglegted Area in Psychology of Religion" isimli makalesinde Güldaş sembolik temsillerin din bilimlerinde oynadığı önemli rolün görülebilmesi için güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bk. Fatümetül Zehra Güldaş, "Emotional Attachment to Sacred Spaces: A Contribution to a Neglegted Area in Psychology of Religion", *Erzincan University Journal of Social Sciences Institute* 13/1 (2020).

13 Pickering Andrew, "The ontological turn: Taking different worlds seriously", *Social Analysis* 61/2 (2017), 136.

etmektedir. İnanç ise insanın pragmatik olarak ihtiyaç duyduğu, fakat temsil ettiğini öne sürdüğü gerçekliklerden tamamen bağımsız temsillerin oluşturduğu bir alandır.[14] Sonuç olarak dinî kabuller ve pratikler *inanç* başlığı altında toplanarak, doğanın rasyonel ve bilimsel olmayan, dolayısıyla yanlış temsilleri olarak sınıflandırılmaktadır. İnanç kavramı Tylor sonrasında da modernitenin dışında kalan toplulukları ve dinî uygulamaları anlamak için din antropolojisinde sıkça başvurulan bir kavram olmuştur.

Representasyonalizme getirilen eleştirilerin 1980'ler ve 1990'larda oluşturduğu krizde fenomenoloji bir çıkış olarak görülmüştür. Ancak fenomenoloji de linguistiğe dönüş ile önemli eleştirilere maruz kalmıştır. Linguistiğe dönüşün din bilimlerindeki en önemli teorisyenlerinden kabul edilen Jonathan Smith (öl. 2017), Rudolf Otto (öl. 1937)'nun *numinos* ile karşılaşması veya Mircade Eliade (öl.1986)'nin *kutsalın hiyerofanisi* anlayışının yerine, dini, insanın kognitif kapasitesi aracılığı ile dili kullanarak bir dünya görüşü oluşturma eylemi olarak anlamayı önermiştir. Smith, din fenomenolojisindeki yaklaşımları, evrensel bir metafizik alan hayal ederek ve köktenci bir yaklaşım kullanarak dinin tarihsel süreçle ve güç dengeleri ile olan bağını ikincilleştirdikleri için eleştirmiştir. Buna göre, din, aşkına ait alandan gelen kutsalı deneyimleme şekli değil insanın kognitif kapasitesi aracılığı ile tarihsel süreçte oluşturduğu bir kategoridir. Eliade gibi Smith de Hıristiyan uygulamaları ve Hıristiyan olmayanların uygulamaları arasında temelde bir fark olmadığını savunarak ilkel-medeni şeklindeki sömürgeci kategorileri eleştirmiştir. Eliade *ilkel* kabul edilen dinler ile Hıristiyanlık arasında ontolojik bir süreklilik görerek hepsinin aynı aşkın dinî deneyimden kaynaklandığını savunurken, Smith bütün dinleri insan düşüncesinin bir formu olarak görmekteydi. Eliade bütün insanların ilkel olanı özlediğini savunurken Smith, Kantçı bir söylemi takip ederek rasyonel subje anlayışını devam ettirmekteydi. Bütün dindarları Kantçı rasyoneller seviyesine taşıyarak içinde bulundukları durumlar üzerinde düşünen linguistik özneler haline getirmişti.[15]

Smith'in, modernitenin hiyerarşik kategorileştirmesine ve evrensel sabiteler düşüncesine karşı çıkışı, din bilimlerinde linguistiğe dönüşün en önemli başarılarından birisidir. Ancak Smith, kendisinden sonra gelen ve yine linguistik bir yaklaşıma sahip oldukları kabul edilen postyapısalcılar tarafından, dinî fenomenleri dil gibi sembolik sistemlere indirgeyerek Aydınlamacı seküler zihniyetin dini bir düşünme şekli olarak gören yaklaşımını devam ettirmekle eleştirilmiştir.

Son elli yılda giderek artan postyapısalcı çalışmalar ile birlikte sosyo-kültürel antropologlar *discourse*'a (özellikle Michel Foucault ile özdeşleşen ve dil-güç denklemini ifade eden bir kavram) yönelmiştir. Bu çalışmaların en önemlilerinden birisi Talal Asad'ın kültürel antropolojinin Amerika'daki en önemli temsilcilerinden kabul edilen Clifford Geertz'e (öl. 2006) yönelttiği eleştirilerdir. Dini, inanç temelinde değil anlam kodlarını taşıyan semboller sistemi olarak gören Geertz, Asad tarafından sembolizme aşırı vurgu yaparak dinin sosyal, tarihsel ve politik bağlamını önemsizleştirmekle suçlanmıştır. Postyapısalcı yaklaşımla uyumlu şekilde Asad, dinin her türlü kültürler üstü tanımına veya kökenine karşı çıkmıştır. Asad'a göre, dinin yapısal elementleri ve ilişkileri tarihsel bağlama özgü olduğu için ve tanımlama eyleminin kendisi tarihsel bağlamdan ve linguistik araçlardan bağımsız olmadığı için dinin evrensel bir tanımı yapılamamaktadır.[16]

Postyapısalcılığın ve postmodernizmin antropolojinin temel yaklaşımlarını problemli hale getirmesi yeni kavramsal ve metodolojik yaklaşımlara olan ihtiyacı da artırmıştır. Antropolojiye getirilen eleştiriler genel olarak ontolojiye dönüşü hazırlayan sürecin bir parçası olarak görülebilir ancak temel alınan en önemli iki isim Roy Wagner (öl. 2018) ve Marily

[14] Edward Tylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, 1 (New York: Holt 1889).

[15] Jonathan Smith, *Map Is Not Territory: Studies in the History of Religions* (Chicago: University of Chi cago Press, 1978), 308.

[16] Talal Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1993), 29.

Strathern'dir. *The Invention of Culture*'da Wagner antropologların ve yerlilerin kültürel şartlar anlamında eşit muamele görmesi gerektiğine dair radikal görüşü ortaya koyan ilk antropologlardandır. Antropologların başka bir kültüre kendi terimleri aracılığı ile ulaşma çabasını "relative objectivity" (göreceli objektiflik) olarak isimlendirmiştir. Eğer antropoloğun epistemolojik dili kullanma noktasında yerliden bir üstünlüğü olmadığını kabul edersek ne olur sorusunu sormuştur. Bu, daha sonra ontolojik dönüş içinde ortaya çıkan, eğer yerel düşünceleri ciddiye alırsak ne olur sorusu ile aynı anlama gelmektedir.[17] Marilyn Strathern ise *The Gender of the Gift* isimli kitabında, Papua Yeni Gine'deki insanlar için bir anlam ifade etmeyen Marxist kategorilerin onların üzerine empoze edilerek sorunlarının çözülmeye çalışılmasını eleştirmiştir. Strathern, Malenesian kadınların problemlerinin tanımlanmasının Batılı sosyal teoriler perspektifinden değil bu kadınların kendi dünyaları içinden yapılması gerektiğini savunmuştur.[18] Ontoloji kavramı ilk olarak Viveiros de Castro'nun çalışmalarında karşımıza çıksa da Wagner ve Strathern'in ortaya koyduğu eleştirel yaklaşımlar antropolojiyi ontolojik dönüşün savunduğu noktaya taşıyan öncü adımlardandır.

Ontolojiye dönüş eğilimi sadece antropoloji içinde değil daha geniş alanda farklı disiplinlerde gerçekleşen kırılmalardan da etkilenmiş olup tek bir entelektüel bağlam ile sınırlandırılamamaktadır. Bunlardan birisi, 1970'lerde özellikle fizikte ortaya çıkan gelişmelerin klasik Newton materyalizminin doğanın bütün fenomenlerini anlamak için yeterli olmayacağını ortaya koymasıdır. Kuantum seviyesinde ışık ve elektronlar gibi fenomenlerin sabit ve özsel niteliklerinin olmadığının ortaya konulması maddenin dahi objektif olarak bilinebilir ve gözlemlenebilir olmadığının kabulü anlamına gelmektedir. Buna göre, örneğin ışık belirli şartlar altında partikül, başka şartlar altında dalga olarak gözlemlenebilmektedir. Bu da Kuantum seviyesinde yapılan deneylerde nesnelerin gözlemci insan zihninden bağımsız var olamadığını ortaya koymaktadır.[19]

Kuantum seviyesinde yapılan bu analizler insanın bedeni gibi deneyimlerinin ve pratiklerinin de özünde akışkan, esnek ve koşullu olarak kabul edilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu kuantum seviye analizler kabul edilince tarih ve antropolojide kullanılan analitik kavramların neden problemli olduğunu anlamak da kolaylaşmaktadır. Problemin kaynağı başka ilişkiler ağında ortaya çıkan dinamik realiteleri, Batı toplumunda üretilen sabit kategoriler aracılığı ile anlamaya çalışmamızda yatmaktadır. Kuantum seviyesindeki bu keşifler Kartezyan mantığının sadece doğa bilimlerinde değil sosyal bilimler seviyesinde de sorgulanmasına neden olmaktadır.

Karl Marx (öl. 1883), Antonio Gramsci (öl.1937), Friedrich Nietzsche (öl.1900) ve Martin Heidegger (öl.1976)'den etkilenen bir grup teorist direk veya dolaylı olarak liberal modernitenin insan bilimlerinde karşımıza çıkan ontolojik faraziyelerini sorgulamıştır.[20] Örneğin, Foucault bütün sosyal gerçeklerin üzerine inşa edildiği, her türlü sosyal ilişkiden önce ve bağımsız olarak var olan evrensel insan doğasına dair kabulleri eleştirmiştir. Foucault hayatın ve insanın kendilerini oluşturan tarihsel şartlardan, dil ve güç ilişkilerinden önce düşünülemeyeceğini savunarak evrensel insan doğası kabulüne karşı çıkmıştır. Bu da insanın, belirli tarihsel bağlamların kendisine has ilişkilerinin üretimi olarak görülmesine neden olmuştur.[21]

Bu yaklaşım, sosyal determinist olmakla eleştirilirken, modern bilgi üretiminin tamamen antroposentrik olduğu gerçeğini de gözler önüne sermektedir. İnsanın merkeze alınmasını eleştiren bu posthümanist yaklaşım, ekoloji, nörobilim ve dijital teknoloji çalışmalarında ortaya çıkan yeni gelişmelerle de desteklenmiş ve tamamen antroposentrik olan modern bilgi

17 Roy Wagner, *The invention of culture* (Chicago: University of Chicago Press, 1981), 2-3.
18 Marilyn Strathern, *The gender of the gift: problems with women and problems with society in Melanesia* (Berkeley: University of California Press, 1988).
19 Anderson, "Retrieving the Lost Worlds of the Past", 804.
20 Anderson, "Retrieving the Lost Worlds of the Past", 804.
21 Fiona Bowie, "Anthropology of Religion", In *the Blackwell Companion to the Study of Religion*, ed. by Robert Segal (Cornwall UK: Blackwell Publishing, 2020), 314.

üretim şekilleri problemli hale getirilmiştir.[22] Posthumanist eleştiriler neomateryalizm ile de iç içe geçerek insanı, sürekli oluş halinde olan, insan ve insan dışı etmenlerin bir araya gelmesiyle oluşan ilişkilerin bedenlenmiş şekli olarak anlamaktadır. Özellikle, antropolojideki ontolojiye dönüşün felsefi temellerini oluşturan Deleuze ve Guattari, her şey gibi insanı da sürekli değişim halinde olan farklı mevcudiyetlerin bir araya gelişleri (nomadic assemblages) olarak görmektedirler.[23] Ontolojiye dönüş, Deleuze ve Guattari'nin bu bakış açısını kullandığından posthumanist ve neomateryalist bir yaklaşım olarak da nitelendirilmektedir.

Özetle ifade etmek gerekirse, postmodernizmin ve feminizmin modern kategorilere getirdiği eleştiriler ve sosyal teoride posthumanizm ve neomateryalizmin antroposentrizm karşıtı yaklaşımı antropolojide ontolojiye dönüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda, ontolojiye dönüş, antropolojiyi insan düşüncesinin çalışılmasına odaklanan felsefenin etkisinden kurtarmaya çalışmakta ve insanın zihne indirgenmeden bir bütün olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

2. Ontolojiye Dönüşün Kavramsal Eleştirileri

Ontolojiye dönüş, modernitenin kabulleri ile örtüşmeyen farklı toplumlara ait farklı gerçekliklerin araştırılmasında kullanılan metotların ve kavramsal çerçevenin nasıl şekillenmesi gerektiğini tartışırken, aynı zamanda realitenin kendisine dair kabullerin de yeniden düşünülmesini gerektirmektedir. Tarihsel ve etnografik kayıtlar insan deneyimlerinin oldukça çeşitli ontolojilere dayandığını göstermektedir. Antropoloji disiplini içinde yapılan kültürün tercüme edilmesi faaliyetleri esnasında kaybolan bütün geçmişi kendi ayrı dünyasında kendi ontolojik terimleriyle anlayabilecek bir tarih yazımına ihtiyaç duyulmaktadır. Modernite dışında kalan her hayat tarzı kendi ontolojik faraziyelerine, varlığa dair kendi kabul görmüş temellerine ve tanımlarına sahiptir. Yaygın olarak kullanılan kategoriler ve kavramlar modernite dışında kalan hayatların hepsinin *objektif* realite standartlarına göre belirlenen tek bir evrensel hayat formu içinde deneyimlendiğini farz etmemizi istemektedir.[24]

Ontolojiye dönüşün en önemli temellerinden birisi realitenin birden fazla olabileceğini kabul etmesidir. Ontolojiye dönüşte istenen şey, perspektif değiştirmeye ve daha radikal bir terminoloji geliştirmeye açık olmaktır. Büyü uygulamalarını düşündüğümüzde, Batı'da eğitim almış pek çok sosyal bilimcinin günlük hayatında taşlar veya sopalarla gelecek hastalıkları ve belaları tahmin edebilecek ruhlar yer almamaktadır. Taşların ve sopaların geleceği tahmin etmek için kullanılabilen aletler olduğu bir sosyal ortamda Batılı antropologlar bu tanımlamaları hatalı olarak sınıflandırmamalı ve onları bir ruhu yönetmek için kullanılan taşlar ve sopalar olarak *görüyorlar, inanıyorlar* veya *kabul ediyorlar* şeklinde tanımlamamalıdır. Holbraad'a göre, eğer antropologlar ontolojiye dönüşe sadık kalmak istiyorlarsa kendi kavramlarını karşılaştığı yeni bilgiler ışığında güncellemelidirler. *Taşlar ve sopalar bir ruhu çağırabilir* şeklindeki yeni bilgi, taşların ve sopaların bir ruhu çağırma kapasitesini de içine alacak şekilde tanımlanması ile sonuçlanmalıdır. Burada önemli olan bir objenin neyi temsil ettiği veya ne olduğuna inanıldığı değil, nasıl tanımlandığıdır; çünkü nasıl tanımlandığı onun ne olduğu ile aynı şeydir.[25]

Viveiros de Castro, inanç, bakış açısı veya dünya görüşü gibi sınıflandırmalara modernitenin karşıtı olarak görülen rasyonel olmayan düşünceleri ima ettiği için karşı çıkmıştır. Viveiros de Castro, antropologlara tek bir dünyayı farklı açılardan görmekten, tamamen farklı

[22] Anderson, "Retrieving the Lost Worlds of the Past", 804.

[23] Gilles Deleuze and Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Trans. Brian Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987).

[24] Anderson, "Retrieving the Lost Worlds of the Past", 789.

[25] Akos Sivado, "Ways to Be Understood: The Ontological Turn and Interpretive Social Science", *Philosophy of the Social Science* 50/6 (2020), 569.

realiteler görmeye geçmeyi önermektedir.[26] Örneğin, hayatı büyü, sihir ve doğaüstü varlıklarla yönetmeye çalışan bir kabile ile çalışan antropolog bu uygulamaları da realitenin bir versiyonu olarak kabul etmelidir.[27] Bu belirli bir topluluğun, örneğin Viveiros de Castro'nun çalıştığı Amerika yerlilerinin, söylediği veya yaptığı şeye inanmaktan farklıdır; çünkü bir yerel düşünceye inanmak veya inanmamak onu bir inanç sistemi olarak görmeyi ifade eder. Asıl mesele ise bu yerel düşünceyi fikir belirtebilen konumuna yükseltebilmektir.[28]

Anlaşıldığı üzere, ontolojiye dönüşün *inanç* kavramına getirdiği eleştiri Representasyonalizm'e karşı kavramsal anlamda ortaya koyduğu en önemli eleştirilerden birisidir. İnanç, Tylor'un 1871'de yayımlanan *Primitive Culture* isimli eserinden bu yana toplumların ve insanların farklılıklarını antropolojik olarak anlamlandırmak için kullanılan en merkezi kavram olmuştur.[29] Holbraad ve Pedersen *The Ontological Turn: An Anthropological Exposition* isimli kitaplarında inanç kavramını kullanmaktan kaçınmanın ontolojiye dönüşün en önemli amaçlarından birisi olduğunu vurgulamaktadır. Her ne kadar inanç kavramının kullanımıyla antropolog kendisininkine uymayan temsil şemalarını tutarsızlığa düşmeden tanımlayabiliyor olsa da kültürler arası farkları inanç kavramı ile karakterize etmek epistemolojik olarak bir asimetri oluşturarak onları itibarsızlaştırmak veya ciddiye almamak anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile inanç olarak isimlendirdiğimiz şey tam olarak ciddiye alamadığımız veya kabul edemediğimiz bir bakış açısını ifade etmek için kullanılmaktadır.[30] Birisinin veya bir grubun bir şeylere inandığını ifade eden bir antropolog bu şekilde bir taraftan kendisini onlardan uzak tutarken diğer taraftan da aradaki farklılıkların sebebinin o kişi veya grubun realiteden uzaklaşması olduğunu ima etmektedir. Bu aynı zamanda muhatapları kabul edilemez bir alana hapsetmek anlamına gelmektedir. Örneğin, eğer inanç kavramı olmasaydı antropologlar, şaman metamorfozuna dair uygulamaları anlatırken bunların sübjektif inançlar olduğunu ima etmek için inanç sınıflandırmasını kullanamayacaklar ve anlatılarında şamanların metamorfoz geçirdiğini ve ruhlar alemine eriştiğini söylemek zorunda kalacaklardı.[31]

Ontolojiye dönüş bu problemi çözmek için, her şeyi olduğu gibi ciddiye almayı (taking things seriously as they are) önermektedir. Diğer bir ifadeyle, muhatapların deneyimlerini ve kullanımlarını da içine alacak şekilde yapılan yeni tanımlamalar muhatapları ciddiye almak olarak ifade edilmiştir.[32] Eğer antropolog, muhatapların dünyayı anlarken kullandığı kavramların farklılığını kabul ederse bu onların realitelerinin bizimkinden farklı olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu anlamda, tanımlama ve kavram oluşturma eylemi aslında farklı realiteler oluşturmaktır. Etnografik araştırmaların çoğunda, araştırmacı alana girmeden önce kullanacağı kavramları belirlemiş olmakta ve bu kalıplar zihninde iken çalışmaya başlamaktadır. Bu da alan araştırmasında karşılaşılan farklılıkların var olan kavramların içine sığdırılmaya çalışılması ve antropoloğun kabullerinin farklı açılardan onaylanması demektir. Örneğin, İspanyollar ve Amerikan yerlileri ilk karşılaştıklarında, İspanyollar yerlilerin bir insan ruhu olup olmadığını araştırırken, yerliler İspanyolların insan bedenine sahip olup olmadığını anlamaya çalışmıştır; çünkü her iki taraf insanı farklı tanımlamıştır.[33] Alan araştırmasına başlamadan önce var olan kabuller alanda karşılaşılan bu tanımlama farklılıklarının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla yapılan çalışma söz konusu toplumda ne olduğunun

---

26 Eduardo Viveiros de Castro, *Zeno and the art of anthropology: Of lies, beliefs, paradoxes, and other truths,* Symposium: Comparative Relativism: Common Knowledge 17/1 (Durham: Duke University Press, 2011).

27 Sivado, "Ways to Be Understood: The Ontological Turn and Interpretive Social Science", 568.

28 Martin Holbraad, "Turning a corner: Preamble for "The relative native" by Eduardo Viveiros de Castro", *HAU Journal of Ethnographic Theory* 3/3 (2013), 490.

29 Edward Tylor, *Primitive Culture: researches into the mythology, philosophy, religion, art and custom* (London: John Murray, 1871.

30 Holbraad and Pederson, "The Ontological Turn: An Anthropological Exposition", 184-193.

31 Mark Risjord, "Anthropology without Belief: An Anti-representationalist Ontological Turn", *Philosophy of the Social Sciences* 50/6 (2020), 592-594.

32 Vigh and Sausdal, "From essence back to existence: Anthropology beyond the ontological turn", 51.

33 Kenichi Tani and Kosuke Sakai, "Realizing the existence of blind spots in the 'West': A systems-theoretical perspective", *Anthropological Theory* 20/4 (2020), 441.

ortaya konulmasından çok antropoloğun kafasında zaten var olan kategorilerin yeniden onanmasına dönüşebilmektedir. Bu yapılırken sofistike teoriler kullanıldığı için bu problemin fark edilmesi de kolay değildir.[34]

Ontolojiye dönüş etnografiye teoriden daha fazla önem vermektedir. Etnografiyi antropolojik düşüncenin bir objesi olarak görmekten öte kendi içinde teorilerinin veya kavramlarının çekirdeğini barındıran bir kaynak haline getirmeyi amaçlamaktadır.[35] Holbraad belirli etnografik verileri anlamak için antropoloğun kendi analitik kavramlarını kullanmak yerine etnografiyi yeni analitik kavramlar inşa etmek için kullanması gerektiğini vurgulamaktadır.[36] Böylece etnografik materyal kendine özgü yeni kavramlar oluşturmak için bir kaynak haline gelecektir. Bu şekilde yapılan bir antropolojik analiz diğer insanların dünya hakkında ne düşündüklerine karar vermeye çalışmak yerine bizim dünyayı onların algıladığı şekli ile nasıl algılayabileceğimize odaklanmaktır.[37]

Etnografik materyalin kendi kavramları ile anlaşılması veya etnografik fenomenlerin analiz edilmesi, açıklanması veya yorumlanmasını sınırlayan ön kabullerin bertaraf edilmesi gibi konular her zaman antropolojinin gündeminde olmuştur. Hatta bu sorular çok yaygın bir şekilde soruldukları için artık sıradan sorular olarak görülebilmektedir. Dolayısıyla ontolojiye dönüşün farkı bu soruları gündeme getirmesi değil, bu soruların ifade ettiği epistemolojik problemleri çözmek için ontolojik sorular sormasıdır. Bu anlayışın benimsenmesindeki sebep antropoloğun bakış açısını şekillendiren şeyin sosyal veya kültürel etkiler değil ontolojiye dair kabullerinin olduğu düşüncesidir. Netice itibariyle sorulması gereken soru bir antropoloğun dünyanın ne olduğu konusundaki kabullerini nasıl bertaraf edebileceği hakkında olmalıdır.[38]

Ontolojik sorular sorulurken amaç realiteyi veya varlığın ne olduğunu anlamak değil metodolojik alternatifler oluşturabilecek cevaplar bulmaktır. Diğer bir ifadeyle, epistemolojik soruları cevaplamak için antropolojik sorular sorarken ontolojik farklılıklara ve bunların anlaşılabilmesine dikkat çekilmektedir çünkü antropolojideki epistemolojinin ontoloji üzerine kurulması gerektiği düşünülmektedir. Antropolojik konular ele alınmadan önce karşılaşılan objelerin ve toplum, kültür ve insan gibi kavramların tanımlanması gerekmektedir.[39]

3. Tek Kültür-Çoklu Doğa Anlayışı ve Şamanizm

Doğa-kültür ayrımı ve zıtlığı geleneksel olarak antropolojik kıyaslamayı mümkün kılan şey olmuştur. Bu ayrımda doğa sabit görülürken tek bir doğanın farklı temsilleri olarak görülen kültürel farklılıklar kıyaslanmaktadır. Viveiros de Casto bu ayrımı "multiculturalism" (çok kültürlülük) olarak isimlendirir. Postmodern düşünce bile doğa temelini ortadan kaldırmasına rağmen sosyo-tarihsel bağlamlara odaklanarak bu çok kültürlülük anlayışını devam ettirmiştir. Amazonlardaki şamanlarla yaptığı çalışmalar üzerinden, Viveiros de Castro pek çok kültür oluşturan ortak bir insan doğası anlayışını, yerlilerin birden çok doğanın ortak bir kültür ile ifade edilmesi düşüncesi ile kıyaslayarak ontolojik farklılığın önemine dikkat çekmiştir. "Multinaturalism" (çoklu doğa) olarak isimlendirilen bu yaklaşıma göre kültür ortak payda, doğa ise farklılaşan şey olmaktadır. Bu düşünceye göre pek çok doğa vardır ve her

---

34 Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2007).

35 Holbraaad and Pedersen, "Introduction: The Ontological Turn in Anthropology", 15.

36 Martin Holbraad, "Ontology Is Just Another Word for Culture: Against the Motion" *Critique of Anthropology* 30/2 (2010), 184.

37 Morten Axel Pedersen, *Not quite shamans: spirit worlds and political lives in northern Mongolia* (Ithaca: Cornell University Press, 2011), 221.

38 Holbraaad and Pedersen, "Introduction: The Ontological Turn in Anthropology", 5-6.

39 Pedersen, "Anthropological Epochés: Phenomenology and the Ontological Turn", 635-636.

birisi bedenlerine göre belirli etkiler ve kapasiteler üretebilmektedir.[40] Diğer bir ifade ile varlık ruhsal bir birliğe sahipken bedensel olarak farklılaşmıştır. Ontolojiye dönüşün kırılma noktalarından birisi olarak kabul edilen *Thinking through Things* isimli eserde, Henare, Holbaard ve Wastel de tek bir doğa ve çoklu kültür anlayışının artık kabul edilebilir olmadığını tartışmaktadır. Eğer diğerlerini ciddiye almak istiyorsak, onların farklılıklarını sadece kültürel bakış açısı veya inançlara indirgemek istemiyorsak, onları farklı dünya ya da doğaların ifadesi olarak görmeliyiz düşüncesini savunmaktadırlar.[41]

Çoklu kültür anlayışına dayanan bu yaklaşımı biraz daha açıklamak için Viveiros de Castro'nun, Amazonlardaki etnografik çalışmalarının ortaya koyduğu kozmolojiye göz atmak faydalı olacaktır. Viveiros de Castro'ya göre, modernist ontolojik kabullerle insanlar insanları insan olarak, hayvanları hayvan olarak ve ruhları ruhlar olarak görmektedir.[42] Diğer bir ifade ile insan kendi dışında kalan varlıkları objeleştirmektedir. Fakat insan tarafından avlanan bir hayvanın insanın gözünde beslenme objesi olması gibi bir jaguarın gözünde de avlayabileceği insanlar objeleşecektir. Dahası, bütün varlıklar ister insan ister hayvan isterse ruh olsun kendilerini birey olarak göreceklerdir. Dışarıdan insanların perspektifinden bir obje olarak görülen jaguar, *ben* perspektifinden kendisini bir birey olarak görecektir. Bir jaguar avının kanını içerken insanın "manioc beer" (Güney Amerika yerlilerince üretilen bir çeşit alkollü içecek) içmesi gibi bir deneyim yaşayacaktır. Bu yüzden, kendi perspektiflerinden, her varlık dünyayı aynı şekilde görmektedir. İnsanın kendine has içeceklerini tükettiğindeki deneyimi, kendisini eylemin merkezindeki birey olarak görme açısından, jaguarın insan kanı tükettiğindeki deneyimi ile aynıdır. Fakat her ikisi aynı deneyimi yaşarken aslında bunu farklı dünyalarda yani farklı realitelerde yapmaktadırlar. Jaguar kendi realitesinde insan da kendi realitesinde algılamaktadır.[43] Buna göre insan ve insan dışı varlıkların hepsi farklı realitelerde yaşasalar da aynı tip ruha, aynı irade ve kognitif kapasitelere sahiptir. Benzer bir ruha sahip olmak bütün subjelerin varlığı aynı şekilde görmesine neden olur ve kavramların benzerliği anlamına gelir. Özellikle aynı türün bireyleri birbirlerini insanların kendilerini gördüğü gibi görmektedirler.[44]

Perspektivizm olarak da isimlendirilen bu yaklaşıma göre bakış açısı atfedilebilen her varlık, subje ya da insan olarak kabul edilmektedir. Referans noktası olarak görülen bakış açısına sahip her varlık subje pozisyonunda olacak ve kendisini insan türünün bir üyesi olarak algılayacaktır. Buna göre kültür subjenin doğasıdır; her subjenin kendi doğasını deneyimlediği formdur ve bir tanedir.[45] Bir bakış açısına sahip olma ruhun bir özelliğidir ve insan olmayanlar da aynı ruha sahip oldukları için subjedirler. Ruh bütün türlerde aynı olduğu için bakış açıları arasındaki fark ruhtan değil bedenlerin kendilerine has özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Bu açıklamalar, eğer insan dışı varlıklar birey ise ve ruhları varsa, onları insanlardan ayıran nedir sorusuna, hayvanlar farklı şeyleri bizim gördüğümüz gibi görmezler çünkü onların bedenleri bizimkinden farklıdır cevabının verilmesini gerektirmektedir. Bedenlerin farklılığından kastedilen ise fizyolojik farklar değil bedeni oluşturan kapasiteler, eğilimler ve

---

40 Eduarda Kohn, "Antropology of Ontologies", *Annual Review of Anthropology* 44/1 (2015), 318-319.

41 Henare, Holbraad and Wastell, *Thinking through Things: Theorizing Artefacts Ethnographically*, 10.

42 Viveiros de Castro'ya göre Batı düşüncesinde insanın statüsü belirsizdir. Bir tarafta insan bir hayvan türü ve hayvanlık insanlığı da içeren bir alan iken, diğer tarafta insanlık hayvanların dâhil edilmediği etik bir özelliktir. Bu ontoloji insan ve hayvan arasında fiziksel bir birlik farz ederken farklılık metafizik alana atfedilmiştir. Ruh insanı diğer canlılardan ayırırken beden birleştirir. Örneğin bütün canlılar DNA veya karbon gibi benzer yapı taşlarından oluşmuştur. İlkinden dolayı insan doğa bilimlerinin ikincisinden dolayı da beşeri bilimlerin objesi olmuştur. Bk. Viveiros de Castro, "Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism".

43 Eduardo Vivieros de Castro, "Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism", *Journal of the Royal Anthropological Institute* 4/3 (1998).

44 Eduardo Viveiros de Castro, "Perspectival anthropology and the method of controlled equivocation", Tipití: *Journal of the Society for the Anthropology of Lowland South America* 2/1 (2004), 6.

45 Viveiros de Castro, "Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism".

etkilerdir. Bedenin görünen şekli bu farklılıklar hakkında önemli bir sinyal olabilir, fakat insan görünümü bir jaguar görünümünde de var olabilecek etkileri barındırabileceğinden -örneğin her ikisi de saldırgan ve avcı olabileceğinden- aldatıcı olabilmektedir. Dolayısıyla, burada beden olarak isimlendirilen şey modernitenin ayırıcı bir öz veya evrensel bir sabite olarak kabul ettiği beden anlayışından farklılaşmaktadır.[46] Moderniteye göre, eğer doğa temelse, ontoloji gerçekte neyin var olduğunu düşünmek olarak anlaşılabilmektedir. Fakat bu çoklu doğa anlayışında ontolojik sabit bir temel yoktur. Örneğin, şaman, ormanın içinde yürürken gerçekten ruhlar var mı yok mu diye değil, ruhlarla nasıl veya hangi bedenler üzerinden bağ kurabileceğini düşünmektedir. [47]

Viveiros de Castro, Amazonlarda görülen bu *tek kültür çoklu doğa* anlayışı üzerinden antropoloji disiplinine hâkim olan *tek doğa çoklu kültür* anlayışını sorgulamıştır. Viveiros de Castro'nun Perspektifizm üzerine araştırmaları, antropolojiyi de içerecek şekilde Batı akademik düşüncesini şekillendiren metafizikten temelden farklı bir metafizik anlayışı kabul etmenin veya ciddiye almanın kavramsal olarak antropolojiye yapabileceği katkıları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşımı ciddiye almak ve buna uygun kavramsal çalışmalar yapmak antropolojiyi derinden etkileyecektir. Öncelikle, Viveiros de Castro'nun yaklaşımı antropolojinin doğa-kültür ayrımı üzerine kurulduğunun görülmesini sağlamıştır. Bu yerel kozmolojik düşüncenin de realiteye dair bir düşünme şekli olarak kabul edilmesi antropolojide hâkim olan modern kabullerin farklı perspektiflerden değerlendirilmesini sağlamaktadır.[48] Örneğin, sosyal ve beşeri bilimlerdeki yaygın anlayışa göre objenin veya bireyin kendisi öncelenir ve daha sonra onun ilişkilerine bakılır. İnsan özelinde düşündüğümüzde insan rasyonel ve bağımsız olma isteğine özünde sahiptir ancak sosyal ilişkileri bu özü etkileyebilmektedir. Fakat ontolojiye dönüşte obje veya birey kendi başına, yani kurduğu ilişkilerden önce, var olabilen varlıklar değildir. Önceki örneğe dönecek olursak manioc beer ve kanın ne olduğu insan ve jaguarla kurduğu ilişkiye bağlıdır.

Viveiros de Castro'nun ortaya koyduğu bu çoklu doğa anlayışı dünyanın aslının ne olduğunun veya belirli kişilerin nasıl düşündüğünün tanımı değildir. Dolayısıyla Amerika yerlilerinin kozmolojik düşüncelerinin kabulü ya da öncelenmesi anlamına gelmemektedir. Aksine bu alternatif realite anlayışının ortaya konulmasındaki amaç herkes için geçerli olacak bir düşünme şekline çağrıdır ki bu düşünme şekli alternatif varoluşları görebilmeyi mümkün kılmaktır. Örneğin, Güney Amerikada'ki şamanist toplulukların hayvanların da insan olduğuna dair düşünceleri çok kültürlülük temelinde anlaşıldığında realiteden bağımsız ve hatta saptırılmış inançlar olarak görülmekte ve Amazonlarda diğer varlıkların da bir birey olarak görüldüğü gerçeğini yansıtmamaktadır.[49] Her varlığın bir birey olarak kabul edildiği bu toplumu anlamak ontolojik bir bakış açısı gerektirmektedir. Özetlemek gerekirse, Viveiros de Castro'ya göre, Batı dışında deneyimlenen doğa, modernite tarafından üretilen Batı'nın naturalizm kavramından oldukça farklıdır. Viveiros de Castro, Amerika yerlilerinin animizmini bir örnek olarak almış ve doğa-kültür ayrımını sorgulamıştır. Bu şekilde modernitenin kısmen dışında kalanların öne çıkarılması ile antropolojinin temel kategorilerinin sorgulanması amaçlanmıştır.

Ontolojiye dönüşün bakış açısı Şamanizm'e uygulandığında veya şamanların kozmolojik iddiaları ciddiye alındığında Batı'nın doğruyu belirleme noktasındaki hiyerarşik pozisyonu sarsılmaktadır. Şamanların uygulamaları Batı'da gerçeği yansıtmayan iddialar veya vizyonlar olarak görülmektedir. Hatta tedavileri için ilaçlar ve rehabilitasyon merkezleri önerilebilmektedir. Batı'da da bu uygulamaları adapte eden insanlar vardır ancak onlar da mistik, yeni çağcı, madde bağımlısı veya ruhsal hastalığı olanlar gibi gruplara dâhil edilerek açıklanmışlardır. Ancak, son dönemde bilimin karmaşık bazı alanları dünyanın tahmin edilemez şekilde düşünülmesini ve alternatif var oluşlar için açık kapı bırakılmasını mümkün kılmıştır.

[46] Viveiros de Castro, "Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism".
[47] Kohn, "Antropology of Ontologies", 319.
[48] Eduardo Viveiros de Castro, *Cannibal Metaphysics* (Minneapolis, MN: Univocal, 2014), 73.
[49] Kohn, "Antropology of Ontologies", 319.

Beklenmedik şekilde uyum sağlayabilen makinalar olarak düşünebileceğimiz sibernetik (cybernetics) gibi alanlar bilinen bir dünya yerine bir dereceye kadar alternatif var oluşların kabul edildiği ontolojik bakış açıları ile uyumludur.[50]

Ontolojiye dönüşün savunucularından olan Andrew Pickering, ontolojiye dönüşün bakış açısını Şamanizm'e uygulamaya çalışırken parçacık fiziği örneğini kullanmıştır ve şamanları parçacık fiziği çalışan bilim insanları ile kıyaslamıştır. Yanomami Şamanizmi'nde, bir şamanın Zapiri (X*apiri)* olarak isimlendirilen bir ruhlar âlemine erişimi vardır. Şaman, ruhları görebilmekte ve onlarla iletişim kurabilmektedir. Bu ruhlar âleminin üyeleri gelip şamanla birlikte yaşayabilmekte, onun hayatını yönlendirebilmekte ve insanların dünyasında iyileştirme, intikam alma, avlanma, hasat yapma, bahçeleri koruma gibi etkiler oluşturabilmektedir. Şamanlar onlara dayanır ancak Zapiri insanların yapamadığı şeyleri yapabilmektedir. Tıpkı parçacık fizikçinin kuarkların ve leptonların dünyasını bilmesi gibi bir şaman da Zapiri âlemine nasıl ulaşacağını, onunla nasıl muhatap olacağını bilmektedir. Modern Representasyonalist bakış açısında Zapiri âlemini hayal etmek için herhangi bir imkân yoktur. Onlar ancak doğanın gerçeği üzerine yansıtılmış yanlış sosyal projeksiyonlar olabilmektedir. Ancak ontolojiye dönüş, parçacık fiziğinde olduğu gibi, belki biraz daha radikal formda, Yanomami bakış açısını da tek bir doğanın pek çok dünya oluşturabilmesinin bir örneği olarak düşünmemizi mümkün kılmaktadır.[51]

Standart Representationalist duruş modern bilimi ilerlemeci bir bakış açısı ile üste yerleştirirken Zapiri'yi sadece doğa hakkında yanlış bir inanç statüsünde tutmakta, modernlerin doğayı kontrol etme ve anlamada geri kalanlardan daha iyi olduğu algısını oluşturmaktadır. Ontolojik bakış açısına göre ise, Zapiri ile iletişim kurmak zordur ama kuarklar ve leptonlar ile iletişim kurmak da zordur.[52] Fizikçiler (genel olarak bilim insanları) gibi şamanların iddialarını da ciddiye almak antropoloji için faydalı olabilir çünkü bu farklı var oluş şekillerinin hayal edilebilmesini kolaylaştırmaktadır.[53]

Örneğin, Kuzey Moğalistan'daki Şamanizm Viveiros de Castro'nun perspektivizm anlayışının ışığında okunduğunda şamanlar manevi bir makamı ya da hâli elde etmeye çalışan ya da materyalin ötesine geçmeye çalışan kişiler değil, çeşitli hayvan kostümleri giyerek mümkün olduğunca fazla bedenin perspektifini elde etmeye çalışan kişiler olarak görülebilmektedir. Bu şekilde varlığı insan olmayanlara göründüğü şekli ile görmeye ve göstermeye çalışmış olmaktadırlar. Bu yüzden şamanlar vahşi hayvanlar veya ölmüş atalarının ruhları gibi normalde görülemeyen dünyaları (dünya görüşlerini değil) görünür yapmayı amaçlamaktadırlar.[54] Şaman kostümleri de insanların düşünme yeteneklerini geliştirmeye yönelik tılsım araçları değil şamanların çoklu veya insan dışı bir beden ile normalde bilemediği bakış açısını görmesine yardımcı olan araçlardır. Onlar ontolojik bir araç olarak şamanların insan ve insan dışı varlıkların bedenleri arasında yapacakları geçişleri mümkün kılmaktadır.[55]

Sonuç

Antropoloji her zaman çalıştığı bölgesel kültürlerin farklılıklarını aslına uygun şekilde anlamak istemiştir. Ontolojiye dönüşün farkı, alanda karşılaşılan şeylerin başka şeyleri temsil ettiğine veya işaret ettiğine dair faraziyeleri bir tarafa bırakıp onları olduğu gibi kabul etmeyi

50 Pickering, "The ontological turn: Taking different worlds seriously", 145.

51 Pickering, "The ontological turn: Taking different worlds seriously", 142-143.

52 Fakat iki grup arasında Antropoloji için önemli olan iki fark bulunmaktadır. Bir tarafta bilimsel araştırmaların ürünleri, örneğin parçacık çalışmalarının kartpostalları, yayımlanabilmektedir. Xapiri'nin ise dağıtılabilecek veya antropologlar tarafından incelenebilecek fotoğrafları sunulamamakta, sadece başkaları tarafından doğrulamayan şaman iddiaları olarak kalmaktadır. Sübjektif olarak görülen iddialar bilimin her zaman dışında tutulduğundan, antropologlar için şamanlara bilimin sahip olduğu prestiji kazandırabilmenin önünde bazı engeller vardır.

53 Pickering, "The ontological turn: Taking different worlds seriously", 144.

54 Pedersen, "Not quite shamans: spirit worlds and political lives in northern Mongolia", 223.

55 Henare, Holbraad and Wastell, *Thinking Through Things: Theorising Artefacts Ethnographically*, 142.

önermesidir. Bunu yapmak da antropolojik çalışmaların pek çoğunun temelini oluşturan Representasyonalist faraziyeleri terk etmek anlamına gelmektedir. Bu, etnografik muhatapların ifade ettiklerinden başka şeyleri temsil ettiklerine dair faraziyeleri bırakmak olarak anlaşılmaktadır.

Ontolojiye dönüşün amacı normatif olarak kabul gören teorileri ve kavramları etnografik paradokslara maruz bırakarak yeniden gözden geçirilmelerini sağlamaktır. Örneğin, antropolojinin temel kategorilerini oluşturan *sosyal* veya *insan* gibi kavramlar dahi, modernizmin kendisine has ontolojik kabulleri çerçevesinde şekillenmiş olduklarından, yeniden gözden geçirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla, amaç epistemolojik sorunları çözmeye yönelik ontolojik sorular soran metodolojik bir yaklaşım ortaya koymaktır çünkü antropolojide epistemolojinin ontoloji hakkında olması gerektiği düşünülmektedir. Modern kategoriler aracılığı ile etnografiyi antropolojik analizlerin objesi olarak görmek yerine, etnografiyi yeni kavram ve analiz teknikleri oluşturmak için gerçek kaynak olarak görmeyi önermektedir.

Ontolojiye dönüşün ortaya koyduğu varlık anlayışı, felsefi temelleri Deleuze tarafından oluşturulan, insan olan–olmayan bütün aktörlerin birlikte oluşturduğu çoğulculuğa dayanmaktadır. Sürekli değişebilen ilişkiler ağında akışkan olarak var olan bireyler, objeler, inanışlar ve uygulamalar bütün sabit kavram ve kategorilere karşı çıkmayı gerektirmektedir. Fizikteki gelişmelerle de desteklenen bu dinamik ontolojide sayısız dünya hayal edilebilmekte ve her birisi akışkan bir gerçeklik içinde ortaya çıkan geçici stabilite merkezleri olarak var olabilmektedir. Bu geçici stabilite odakları insan olan-olmayan her şeyin bir araya gelmesi ve ardından ayrışması ile oluşan sürekli değişim halinde olan merkezlerdir. Batı bu geçici realite odaklarından birisinde yaşarken Amazonlardaki Yanomami topluluğu bir diğerinde yaşayabilmektedir. Bu şekilde çoklu realiteye dayanan bir ontolojik kabul farklı olanın da ciddiye alınmasını sağlamakta ve Batı'nın hiyerarşik ayrımlarını bertaraf etmektedir.

Deleuze'un felsefesi üzerinde şekillenen Viveiros de Castro'nun Perspektifizm üzerine araştırmaları, antropolojiyi de içerecek şekilde Batı akademik düşüncesini şekillendiren metafizikten temelden farklı bir metafizik anlayışı kabul etmenin veya ciddiye almanın kavramsal olarak antropolojiye yapabileceği katkıları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşımı ciddiye almak ve buna uygun kavramsal çalışmalar yapmak antropolojiyi derinden etkileyecektir. Bu yerel kozmolojik düşüncenin de realiteye dair bir düşünme şekli olarak kabul edilmesi antropolojide hâkim olan modern kabullerin farklı perspektiflerden değerlendirilmesini sağlamaktadır.

Kaynakça

Anderson, Greg. "Retrieving the Lost Worlds of the Past". *The American Historical Review* 120/3 (2015). https://doi.org/10.1093/ahr/120.3.787

Andrew, Pickering. "The ontological turn: Taking different worlds seriously". *Social Analysis* 61/2 (2017). DOI:10.3167/sa.2017.610209

Asad, Talal. *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1993.

Bowie, Fiona. "Anthropology of Religion", In *The Blackwell Companion to the Study of Religion*. Ed. by Robert Segal (Cornwall UK: Blackwell Publishing, 2020).

Brandel, Andrew and Swayam Bagaria. "Plotting the field: Fragments and narrative in Malinowski's stories of the baloma". *Anthropological Theory* 20/1 (2019). https://doi.org/10.1177/1463499619830480

Coşkun, Ali. Din Antropolojisi. İstanbul: Kesit Yayınları, 2014.

Deleuze, Gilles and Felix Guattari. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Trans. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.

Güldaş, Fatma Zehra. "Emotional Attachment to Sacred Spaces: A Contribution to a Neglegted Area in Psychology of Religion". *Erzincan University Journal of Social Sciences Institute* 13/1 (2020). DOI: 10.46790/erzisosbil.651736

Henare, Amiria and Martin Holbraad and Sari Wastell. *Thinking through Things: Theorizing Artefacts Ethnographically*. New York: Routledge, 2007.

Holbraad, Martin and Morten Axel Pedersen. *The Ontological Turn: Anthropological Exposition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Holbraad, Martin. "Turning a corner: Preamble for "The relative native" by Eduardo Viveiros de Castro". *HAU Journal of Ethnographic Theory* 3/3 (2013).

Holbraad, Martin. "Ontology Is Just Another Word for Culture: Against the Motion". *Critique of Anthropology* 30/2 (2010). https://doi.org/10.1177/0952695116684310

Jensen, Casper Bruun Jensen. "New ontologies? Reflections on some recent 'turns' in STS, anthropology and philosophy". *Social Anthropology* 25/4 (2017). https://doi.org/10.1111/1469-8676.12449

Kohn, Eduarda. "Antropology of Ontologies". *Annual Review of Anthropology* 44/1 (2015).

Latour, Bruno. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Pedersen, Morten Axel. "Anthropological Epochés: Phenomenology and the Ontological Turn". *Philosophy of the Social Sciences* 50/6 (2020). https://doi.org/10.1177/0048393120917969

Pedersen, Morten Axel. *Not quite shamans: spirit worlds and political lives in northern Mongolia*. Ithaca: Cornell University Press, 2011.

Risjord, Mark. "Anthropology without Belief: An Anti-representationalist Ontological Turn". *Philosophy of the Social Sciences* 50/6 (2020). https://doi.org/10.1177/0048393120917967

Scweder, Richard and Byron Good. *Clifford Geertz by his colleagues*. Chigago:University of Chigago Press, 2005.

Sivado, Akos. "Ways to Be Understood: The Ontological Turn and Interpretive Social Science". *Philosophy of the Social Science* 50/6 (2020). https://doi.org/10.1177/0048393120917966

Smith, Jonathan Smith. *Map Is Not Territory: Studies in the History of Religions*. Chicago: University of Chicago Press, 1978.

Strathern, Marilyn. *The gender of the gift: problems with women and problems with society in Melanesia*. Berkeley: University of California Press, 1988.

Tani, Kenichi and Kosuke Sakai. "Realizing the existence of blind spots in the 'West': A systems-theoretical perspective". *Anthropological Theory* 20/4 (2020). https://doi.org/10.1177/1463499619859107

Tylor, Edward. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*. 1. New York: Holt 1889.

Vigh, Henrik Erdman and David Brehm Sausdal. "From essence back to existence: Anthropology beyond the ontological turn". *Anthropological Theory* 14/1 (2014). https://doi.org/10.1177/1463499614524401

Vivieros de Castro, Eduardo. "Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism". *Journal of the Royal Anthropological Institute* 4/3 (1998). https://doi.org/10.2307/3034157

Viveiros de Castro, Eduardo. "Perspectival anthropology and the method of controlled equivocation". *Tipití: Journal of the Society for the Anthropology of Lowland South America* 2/1 (2004).

Viveiros de Castro, Eduardo. *Cannibal Metaphysics*. Minneapolis, MN: Univocal, 2014.

Viveiros de Castro, Eduardo. "Zeno's wake: of lies, beliefs, paradoxes and other truths". *Common Knowledge* 17 (2011). DOI:10.17351/ests2017.56

Viveiros de Castro, Eduardo. *Zeno and the art of anthropology: Of lies, beliefs, paradoxes, and other truths.* Symposium: Comparative Relativism: Common Knowledge 17/1. Durham: Duke University Press, 2011.

Wagner, Roy. *The invention of culture*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.